

حکومت‌های متقارن در ایران بر اساس نقشه‌های تاریخی

■ اطلس تاریخی ایران از ظهور اسلام تا دوران سلجوقی

■ رضا فرزند

■ نشر نی، چاپ اول، ۱۳۸۶، ۱۰۴ صفحه

اضافی به صورت مختصر به نقشه‌های تاریخی ادوار موردنظر پرداخته و مطالعه‌ی این کتاب مکملی برای مطالعات تاریخی خواننده و وقایع تاریخی است. دومین مورد در تقسیم‌بندی نقشه‌های این مجموعه تقسیم‌بندی زبانی است که برای این هدف از روش تقسیم‌بندی حکومت‌ها براساس زبان حکمرانان ایشان استفاده شده است و براساس زبان گفتاری، که یکی از مؤلفه‌های مهم فرهنگی هر قوم است، نقشه‌های تاریخی تقسیم‌بندی شده‌اند.^۱

اما مهم‌ترین بخش کتاب نقشه‌های تاریخ سیاسی حکومت‌های ایرانی است که پس از بررسی سه الی چهار نقشه مربوط به حکومت‌های ایرانی، یک نقشه‌ی عمومی از تاریخی سیاسی دنیای قدیم آمده است.

در نقشه‌های تاریخ سیاسی، قلمرو سلسله‌ها و حکومت‌ها در گستره‌ی زمانی موردبحث نشان داده شده است و نویسنده اشاره می‌کند که چون در آن زمان مفهوم مرزهای سیاسی چنان که امروز رایج است مطرح نبوده است، مرزبندی این حکومت‌ها کاملاً تقریبی و تنها بر آن است که شهرهای عمده‌ی تحت تسلط هر حکومت مشخص و اهمیت قدرت ایشان نشان داده شود.^۲

از موارد دیگر این کتاب، نقشه‌هایی تاریخی با محوریت اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی است که از جمله آن‌ها یک نقشه از مهاجرت اعراب به ایران و مناطق عمده‌ی سکونت آن‌ها، یک نقشه راجع به مذاهب رایج در حیطه سرزمینی ایران، یک نقشه از سیر مهاجرت ترکان و تشکیل

کتاب شامل مقدمه، ۳۷ نقشه تاریخی همراه با تفسیر هر نقشه، یک نمودار، فهرست منابع و نمایه است.

مقدمه‌ی کتاب که مشخص‌کننده‌ی چارچوب کلی کتاب است، راهنمای واقعی ما در فهم بیشتر کتاب است و با تقسیم‌بندی موضوعی صورت گرفته در مقدمه، خواننده می‌تواند اطلس تاریخی ایران را بیشتر مورد مذاقه قرار دهد. این کتاب بخشی از تاریخ ایران است که از ظهور اسلام شروع می‌شود و با استیلای ترکان سلجوقی بر حوزه قلمرویی ایران به پایان می‌رسد و مدت زمان ۴۰۰ ساله‌ای را از سده‌ی هفتم میلادی (اول هجری) تا نیمه‌های سده یازدهم میلادی (پنجم هجری) را دربرمی‌گیرد.

مؤلف کتاب به دنبال یک مسأله دست به تألیف این کتاب می‌زند و آن مسأله این است که ایران تنها منطقه‌ای نبود که مسلمانان در نیمه‌ی سده‌ی هفتم میلادی به استیلای خویش درآوردند و مناطق دیگری از قبیل بین‌النهرین، سوریه، مصر، آفریقای شمالی نیز سرنوشتی مشابه داشتند و سؤال اصلی او این است که چرا در این میان تنها ایران عرب نشد؟ هریک از مناطق یادشده پیشینه‌ای بسیار کهن داشته‌اند، میزان مهاجرت اعراب نیز به هیچ‌یک از این مناطق به اندازه‌ی مهاجرت آن به ایران نبوده است؛ ایران چه ویژگی خاصی داشت که زیر سلطه‌ی اعراب قرار نگرفت؟

مؤلف در ادامه‌ی مقدمه اشاره دارد که این مجموعه در قالب تعدادی از نقشه‌های تاریخی به نمایش در آمده است و به‌دور از هرگونه اطلاعات

حکومت‌های آنان در قلمرو و سرزمین ایران و نقشه‌ای دیگر در مورد پراکندگی جغرافیای اساطیر و دانشمندان دوره‌ی مورد مطالعه است. لازم به ذکر است که در داخل نقشه‌ها تنها از تاریخ میلادی استفاده شده است، ولی در تفسیر نقشه‌ها و متن کتاب در کنار تاریخ‌های میلادی، معادل هجری قمری آن نیز آمده است. در ادامه، مختصری از ۳ نقشه و تفسیر و مطالب مربوط به آن‌ها مطالبی آورده می‌شود.

نقشه‌ی شماره ۱، نقشه‌ی دنیای قدیم در حدود سال ۶۲۵ م است که در مطالب مربوط به نقشه‌ی اشاراتی به رقابت ایران و روم در عصر ساسانی، نقش حیره به عنوان منطقه‌ی حایل بین ایران و روم شرقی، و بعثت حضرت محمد(ص) در شبه‌جزیره عربستان شده است.^۲

نقشه‌ی شماره ۲، نقشه‌ی فتوحات عرب در ایران، از ابتدا تا امویان ۶۳۴ تا ۶۶۱ م / ۱۲ تا ۴۱ هـ ق است و در بررسی وقایع تاریخی این نقشه نویسنده به جنگ‌های رده، نبرد قادسیه، نهاوند و فتح ایران پرداخته است.^۳

نقشه‌ی شماره ۳، بیانگر اختلافات داخلی اعراب و شورش‌های ایرانی‌ها بین سال‌های ۶۶۱ تا ۷۰۰ م / ۴۱ تا ۸۰ هـ ق است. مؤلف در مطالب مربوط به نقشه به دلایل شکست ساسانیان، شورش‌های صورت‌گرفته علیه اعراب در ایران و مهم‌تر از همه، اختلافات قبیله‌ای بین اعراب سکنی‌گزیده در ایران، بعد از فتح کامل ایران پرداخته است.^۴

نقشه‌ی شماره ۴، نقشه‌ی دنیای قدیم در حدود سال ۶۸۰ م / ۶۱ هـ ق است. در مباحث مربوط به این نقشه، در مورد گستره‌ی نفوذ اسلام و مقاومت‌هایی که مقابل گسترش فتوحات اسلام در شمال ایران و خوارزم از یک‌سو و بیزانس از طرف دیگر صورت گرفته است، مطالبی عنوان شده است.^۵

نقشه‌ی شماره ۵ در مورد فتوحات امویان در ماوراءالنهر و گرگان ۷۰۰ تا ۷۲۰ م / ۸۰ تا ۱۰۲ هـ است. در این نقشه مسیر حدود مسلمانان ماوراءالنهر و گرگان پس از فروکش کردن اختلافات اعراب و استقرار نسبی امویان نشان داده شده و به تسخیر سرزمین‌هایی چون فرغانه و تصرف کرمان توسط مسلمانان اشاره شده است.^۶

نقشه‌ی شماره ۶ نمایانگر اغتشاشات داخلی ایران در سال‌های آخر حکومت اموی ۷۲۰ تا ۷۴۷ م / ۱۰۲ تا ۱۲۹ هجری قمری است و در مطالب مربوط به این نقشه به اغتشاشات حکومتی در خراسان و به‌ویژه در اصفهان و به نقش موالی در این اغتشاشات پرداخته شده است.^۷

نقشه‌ی شماره ۷، نقشه‌ی دنیای قدیم در حدود سال ۷۴۰ م / ۱۷۲ هـ است. در مطالب مربوط به این نقشه، به گسترش امپراتوری اموی در اروپا، شمال آفریقا و قفقاز پرداخته شده است. گسترش قلمرو این امپراتوری به اندازه‌ای بود که هیچ‌کدام از خلفای بعد از آن‌ها، چون خلفای عباسی و خلفای فاطمی مصر نتوانستند این گستردگی قلمرو را احیاء کنند.^۸

نقشه‌ی شماره ۸، نقشه‌ی راه‌های عمده و شهرهای مهم بازرگانی در حدود سده‌ی هشتم میلادی و دوم هجری است. در این نقشه به مسیرهای راه ابریشم که از چین به ماوراءالنهر، شمال خراسان، ری، همدان، بین‌النهرین و سرانجام به دمشق می‌رفت، پرداخته شده است

۱۳۸۷

و در مباحث مربوط به نقشه، به کالاهای تجارتي که از این راه‌ها می‌گذشته، اشاراتی شده است.^{۱۰}

نقشه‌ی شماره‌ی ۹ نشان‌دهنده‌ی قیام ابومسلم و پیروزی عباسیان بین سال‌های ۷۴۷ تا ۷۵۰ م / ۱۲۹ تا ۱۳۲ هجری است که در مطالب مربوط به این نقشه نویسنده به ظهور عباسی‌ها، نقش ابومسلم در پیروزی عباسی‌ها و قیام ابومسلم در دهکده سفید در سال ۱۲۹ هـ. ق اشاراتی دارد. همچنین نقشه منطقه‌ی تبلیغات ابومسلم خراسانی را به خوبی نشان داده است.^{۱۱}

نقشه‌ی شماره‌ی ۱۰ به قیام‌های ضدحکومتي در اوایل عباسیان ۷۵۰ تا ۸۰۰ م / ۱۳۲ تا ۱۸۴ هـ ق پرداخته است، نویسنده در مطالب مربوط به این نقشه به قیام‌های یوسف البرم، استادسیس، سنباد، المقنع، راوندیان، به‌آفرید، خوارج و کشته شدن ابومسلم به دست منصور عباسی اشاراتی کرده است.^{۱۲}

نقشه‌ی شماره‌ی ۱۱، نقشه‌ی دنیای قدیم در حدود سال ۷۹۰ م / ۱۷۴ هـ است. مطالب مربوط به این نقشه گستره‌ی جغرافیایی سرزمین‌های خلافت عباسی‌ها و حکومت امویان اندلس را بیان می‌کند.^{۱۳}

نقشه‌ی شماره‌ی ۱۲، بیانگر حوزه‌ی جغرافیایی عباسیان از هارون تا مأمون ۸۰۰ تا ۸۲ م / ۱۸۴ تا ۲۰۵ هـ ق است، در مطالب مربوط به این نقشه به حوزه قلمروی هارون الرشید و مبارزه بین امین و مأمون و به قتل رسیدن امین پرداخته شده است و همچنین منطقه‌ی حکومتی مأمون در نقشه نشان داده شده است.^{۱۴}

نقشه‌ی شماره‌ی ۱۳، نقشه‌ی تاریخ سیاسی طاهریان و خرمدینان در سال‌های ۸۲۰ تا ۸۵۰ م / ۲۵۰ تا ۲۳۵ هـ ق است. در مطالب مربوط به این نقشه به قیام خرمدینان در سال ۱۹۳ هـ ق در آذربایجان و نقش افشین در سرکوب این قیام پرداخته شده است، از مطالب دیگر مطرح‌شده، قیام طاهریان و تشکیل حکومت مستقل آن‌ها در خراسان است.^{۱۵}

نقشه‌ی شماره‌ی ۱۴، نقشه‌ی دنیای قدیم در حدود سال ۸۳۰ م / ۲۱۵ هـ ق است، مؤلف در مورد مطالب مربوط به این نقشه به فروپاشی تدریجی عباسی‌ها و تشکیل حکومت طاهریان در خراسان، ادربسیان در مراکش، اقلیبون در تونس، از میان رفتن خانان آوار به دست بلغارها و فرانک و از دست رفتن شمال اسپانیا برای امویان اشاراتی دارد.^{۱۶}

نقشه‌ی شماره‌ی ۱۵ نقشه‌ی مربوط به مهاجرت اعراب به ایران تا حدود سده‌ی دهم میلادی و چهارم هجری قمری است. مؤلف در مطالب مربوط به این نقشه به سیر تاریخی مهاجرت اعراب به ایران از پیش از اسلام تا سال ۶۱ هـ. ق در دوره‌ی امویان پرداخته است و نقشه‌ی موردنظر نیز مسیر ورود اعراب به ایران را به خوبی نشان می‌دهد.^{۱۷}

نقشه‌ی شماره‌ی ۱۶ نقشه‌ی تاریخی سیاسی مربوط به حوزه‌ی قلمرو یعقوب لیث و شورش زنگیان بین سال‌های ۸۵۰ تا ۸۷۱ م / ۲۳۵ تا ۲۵۶ هـ. ق است، در مطالب مربوط به این نقشه مؤلف به حکومت‌های متقارن طاهریان و صفاریان پرداخته است و در ادامه راجع به شورش زنگیان در جنوب بین‌النهرین علیه خلافت عباسی مطالبی را می‌آورد. نقشه‌ی موردنظر منطقه‌ی نفوذ یعقوب لیث را به خوبی نشان می‌دهد.^{۱۸}

نقشه‌ی شماره‌ی ۱۷ نقشه‌ی تاریخ مربوط به زیدیان و صفاریان بین سال‌های ۸۷۱-۸۷۹ م / ۲۵۶، ۲۶۱ هـ ق است، مؤلف در مطالب مربوط

به این نقشه به تصرف مناطق قلمرو طاهریان توسط یعقوب لیث و همچنین شکست یعقوب لیث در جنگ با خلیفه بغداد اشاره می‌کند و در ادامه به تشکیل حکومت زیدیان در شمال ایران می‌پردازد.^{۱۹}

نقشه‌ی شماره‌ی ۱۸ نقشه‌ی تاریخ سیاسی مربوط به حکومت صفاریان پس از یعقوب لیث صفاری بین سال‌های ۸۷۶-۸۵۵ م / ۲۶۱-۲۷۱ هـ. ق است. نویسنده در مطالب مربوط به این نقشه به قیام احمد خجستانی علیه یعقوب لیث صفاری، بنیان‌گذاری حکومت سامانی و حمایت خلیفه بغداد از سامانیان به خاطر اختلاف نظر با عمرولیث صفاری اشاره می‌کند و خود نقشه، نمایانگر شورش‌های مختلف در

حوزه‌ی قلمروی ایران، به‌ویژه در فارس و خراسان است.^{۲۰} نقشه‌ی شماره‌ی ۱۹ نقشه‌ی دنیای قدیم در حدود سال ۸۸۰ م / ۲۶۷ هـ. ق است، مؤلف در مطالب مربوط به این نقشه به تشکیل حکومت‌های متقارن در ایران، خاندان تولونیان در مصر، امیران سلسله‌های شهروانشاهان و آل هاشم شرق قفقاز، تقسیم امپراتوری فرانک بین سه کشور فرانسه، آلمان و ایتالیا و تشکیل روسیه در شرق رودخانه و لگا اشاراتی دارد.

نقشه‌ی شماره‌ی ۲۰ نقشه‌ی تاریخ سیاسی سال‌های آخر فرمانروایی عمرولیث صفاری بین سال‌های ۸۸۵ تا ۹۰ م / ۲۷۱ تا ۲۸۷ هـ است، در مطالب مربوط به این نقشه به اختلافات بین صفاریان و هرتمه ابن اعین و تشکیل حکومت سامانی در ماوراء النهر پرداخته شده است. از مطالب دیگر ارائه‌شده در مورد این نقشه، تشکیل حکومت خاندان ابی‌دلف در اطراف همدان بوده است.^{۲۱}

نقشه‌ی شماره‌ی ۲۱ نقشه‌ی پراکندگی زبان‌های غیرعربی رایج در ایران در سده‌های نهم تا دهم میلادی / سوم تا چهارم هجری قمری است. مؤلف در مورد مطالب مربوط به نقشه فوق می‌نویسد، در پایان حکومت ساسانیان دو زبان اصلی: زبان پارسی میانه (زبان اداری) و زبان فارسی دری که به عنوان زبان روزمره و زبان گفتاری مشترک عموم به کار می‌رفت، در ایران رایج بود. زبان پارسی دری به دو شاخه‌ی دری غربی و دری شرقی تقسیم می‌شد. همچنین در مورد گویش‌های مختلف در حوزه‌ی قلمرویی ایران با استفاده از نقشه زبان‌های ایرانی و غیرایرانی مطالبی ارائه شده است. این نقشه یکی از جالب‌توجه‌ترین و پرکاربردترین نقشه‌های کتاب است.^{۲۲}

نقشه‌ی شماره‌ی ۲۲ نقشه‌ی تاریخ سیاسی مربوط به اوج‌گیری سامانیان بین سال‌های ۹۰۰ تا ۹۲۰ م / ۲۸۷ تا ۳۸ هـ ق است. مؤلف در این نقشه، به درگیری بین صفاریان و سامانیان و شکست سامانیان از زیدیان و در نهایت به درگیری مهم بین قرمطیان با خلافت بغداد می‌پردازد. تصویر نقشه نشان از اوج‌گیری قدرت سامانیان در مقایسه با

**در دوره‌ی سلجوقیان یگانگی همه ایالات
 ایران عملی شد. پیش‌ادعای حکومت
 همه‌ی این سلسله‌های بعد از اسلام ایران،
 مسلمان شدن حکام آن بوده است**

مؤلف کانون‌های علمی ایران را که عبارت بودند از: سمرقند، بخارا، خوارزم، بلخ، مرو، نیشابور و غزنه همراه با دانشمندان مشهور هر کانون آورده است

حکومت‌های متقارن هم‌زمان دارد.^{۲۳}

نقشه‌ی شماره‌ی ۲۳ نقشه‌ی دنیای قدیم در حدود سال ۹۲۰ م / ۲۹۸ هـ. ق است. مطالب این نقشه بیانگر اوضاع جهانی در سال ۲۹۸ هـ. ق است. در این سال‌ها خلافت بغداد به‌خاطر روی کار آمدن سامانیان در شرق و درهم شکسته شدن تولونیان در مصر قدرتمندتر می‌شود. در شمال آفریقا فاطمیان در تونس جانشین اغلیبون می‌شوند و مهاجرت‌هایی از مناطق سیبری به شمال دریای خزر صورت می‌گیرد.^{۲۴}

نقشه‌ی شماره‌ی ۲۴ نقشه‌ی تاریخ سیاسی مربوط به حوزه‌ی قلمرو مرداویج و دیلمیان بین سال‌های ۹۲۰ تا ۹۳۱ م / ۳۰۸ تا ۳۱۹ هـ. ق است. در مطالب مربوط به این نقشه، به سقوط سامانیان و برآمدن مرداویج پرداخته شده است. نیز منطقه‌ی درگیری بین سامانیان، صفاریان و عباسیان نشان داده شده است.

نقشه‌ی شماره‌ی ۲۵ نقشه‌ی غیرتاریخ سیاسی است که نشان‌دهنده‌ی جایگاه جغرافیایی مذاهب رایج در ایران در سده‌های نهم تا دهم م / سوم تا چهارم هـ. ق است، مؤلف اشاره می‌کند که مطالعه‌ی تاریخ سده‌های میانه بدون مطالعه‌ی مذاهب و مناسباتشان با یکدیگر ناقص است. در ادامه به تقسیم‌بندی مذاهب به دو شاخه‌ی مذاهب اصلی اسلامی شامل شیعیان، سنیان، زیدیان و خوارج و ادیان غیراسلامی شامل زردشتیان، مانویان، مسیحیان، یهودیان و بوداییان، می‌پردازد. نقشه به خوبی نشان‌دهنده‌ی مکان‌های جغرافیای هر مذهب در حوزه‌ی قلمرویی ایران در دوران مورد نظر است.^{۲۵}

نقشه‌ی شماره‌ی ۲۶ نقشه‌ی تاریخ سیاسی مربوط به آل بویه و آل مسافر بین سال‌های ۹۳۰ تا ۹۴۵ م / ۳۱۸ تا ۳۳۴ هـ. ق است. در مطالب مربوط به این نقشه به اختلاف آل زیار با آل بویه و تشکیل سلسله‌ی آل مسافر پرداخته شده است.^{۲۶}

نقشه‌ی شماره‌ی ۲۷ نقشه‌ی فتح بغداد به دست آل بویه ۹۴۵ تا ۹۷۰ م / ۳۳۴ تا ۳۵۹ هـ. ق است. مؤلف در مطالب مربوط به این نقشه، به فتح بغداد توسط **احمد معزالدوله بویه‌ای** در زمان خلیفه **مستکفی** در سال ۳۳۴ هـ. ق می‌پردازد. در این نقشه مسیر ورود بویه‌یان ایران به بغداد، عمان و شبه‌جزیره عربستان نشان داده شده است.^{۲۷}

نقشه‌ی شماره‌ی ۲۸ نقشه‌ی تاریخ سیاسی مربوط به شکل‌گیری حکومت **سبکتگین** در غزنه و بحران سامانیان بین سال‌های ۹۷۰ تا ۹۸۱ م / ۳۵۹ تا ۳۷۲ هـ. ق است. در مطالب مربوط به این نقشه به برآمدن غزنویان، اوضاع سیاسی حکومت‌های متقارن و فروپاشی سامانیان پرداخته شده است.^{۲۸}

نقشه‌ی شماره‌ی ۲۹ نقشه‌ی برآمدن غزنویان و ظهور محمود غزنوی ۹۸۱ تا ۱۰۰۰ م / ۳۷۲ تا ۳۹۰ هـ. ق است در مطالب مربوط به این نقشه به روند شکل‌گیری غزنویان و حکومت‌های متقارن پرداخته شده است.^{۲۹}

نقشه‌ی شماره‌ی ۳۰ نقشه‌ی دنیای قدیم در حدود سال ۱۰۰۰ م / ۳۹۰ هـ. ق است. مؤلف مطالب مربوط به نقشه‌ی فوق را به تحولات جهان آن روز که عبارت بود از تشکیل امپراتوری مقدس رومی - ژرمنی (۹۵۵ تا ۹۷۰ م / ۳۴۴ تا ۳۹۵ هـ. ق)؛ قدرت گرفتن دوباره‌ی امپراتوری بیزانس در اثر تضعیف اقوام ترک و اسلام، توسعه و قدرت‌گیری حکومت فاطمیان مصر اختصاص داده است.^{۳۰}

نقشه‌ی شماره‌ی ۳۱، نقشه‌ی راه‌های عمده و شهرهای مهم بازرگانی در حدود سده‌ی دهم میلادی / چهارم هجری قمری است. این نقشه شهرهای مهم تجاری و بازرگانی در مسیر راه‌های تجاری چون قسطنطنیه، قاهره، همدان و بغداد، مسیر راه ابریشم و راه ادویه را به خوبی نشان می‌دهد.^{۳۱}

نقشه‌ی شماره‌ی ۳۲، نقشه‌ی مسیر پیشروی غزنویان در خراسان هند ۱۰۰۰ تا ۱۰۲۵ م / ۳۹۰ تا ۴۱۶ هـ. ق است، نویسنده در این نقشه مسیر حملات محمود غزنوی را از ۴۰۳ هـ. ق به هند نشان داده است.^{۳۲}

نقشه‌ی شماره‌ی ۳۳، بیانگر قلمرو جغرافیایی غزنویان در اوج قدرت آن‌ها ۱۰۲۵ تا ۱۰۳۵ / ۴۱۶ تا ۴۳۶ هـ. ق است. در مطالب مربوط به این نقشه به دلایل گسترش قلمرو محمود غزنوی به سوی غرب ایران پرداخته شده است. هم‌چنین مطالبی راجع به ضعف آل بویه و ورود سلجوقی‌ها به خراسان آورده شده است.^{۳۳}

نقشه‌ی شماره‌ی ۳۴، نقشه‌ی سلسله‌های ترکان از ابتدا تا سلجوقیان است. در مطالب مربوط به این نقشه، نویسنده خلاصه‌ای از تاریخ مهاجرت اقوام ترک به منطقه‌ی ایران و تشکیل حکومت‌های ایشان از ابتدا تا دوره‌ی سلجوقی، که به صورت مهاجرت‌های فردی و گروهی بوده، پرداخته است و از فراختایان، غزنویان و سلجوقیان به‌صورت خلاصه مطالبی آورده است.^{۳۴}

نقشه‌ی شماره‌ی ۳۵، نقشه‌ی تاریخ سیاسی سلجوقیان و پایان حاکمیت آل بویه ۱۰۳۵ تا ۱۰۶۰ م / ۴۲۶ تا ۴۵۲ هـ. ق است. در مطالب مربوط به این نقشه، راجع به نبردهای بین سلجوقیان و غزنویان و به‌ویژه نبرد دندانقان در سال ۴۳۱ هـ. ق بین مرو و سرخس، نخستین برخورد سلجوقیان با آل بویه در سال ۴۳۴ هـ. ق در کرمان و نبرد قطعی و اشغال بغداد پایتخت بویه‌یان در پایان سال ۴۴۵ هـ. ق توسط سلجوقی‌ها مطالبی آورده شده است.^{۳۵}

نقشه‌ی شماره‌ی ۳۶، نقشه‌ی پراکندگی جغرافیایی ادبا و دانشمندان سده‌های هفتم تا یازدهم میلادی / اول تا پنجم هجری است. مؤلف در مطالب مربوط به این نقشه، کانون‌های علمی ایران را که عبارت بودند از: سمرقند، بخارا، خوارزم، بلخ، مرو، نیشابور و غزنه همراه با دانشمندان مشهور هر کانون آورده است. و با تمرکز بر کانون بغداد، که متخصصان حکمت و منطق اسلامی در آن جا رشد و نمو پیدا کردند، از اخوان اصفاء، ابن حنبل، ابوحنیفه اشعری نام می‌برد و با توجه به نقشه‌ی فوق، که در راهنمای مربوط به آن علوم مختلف با

مهاجرت اعراب و ورود اسلام به ایران که از جنوب، جنوب غربی و غرب حوزه‌ی قلمرویی ایران صورت گرفت، در نقشه‌های این کتاب به‌خوبی نشان داده شده است

نقاط ضعف آن است. این کتاب می‌تواند راه‌گشای مطالعات بعدی در این زمینه باشد.

در ادامه، به‌اختصار به نقاط قوت و ضعف کتاب پرداخته می‌شود. منظور از ذکر نقاط ضعف بیشتر ارائه‌ی پیشنهاداتی است که اگر انجام می‌شد به نظر می‌رسد به غنای کتاب کمک بیشتری می‌کند. لازم به ذکر است که مؤلف خود به برخی از موارد از جمله عدم‌استفاده از منابع دسته اول و تقریبی بودن نقشه‌ها اشاره کرده است.

نقاط قوت

۱- آوردن نقشه‌های تاریخی در دوره‌ی اسلامی و به‌ویژه در زمان حکومت‌های متقارن که هم برای خیلی از کسانی که رشته تاریخ را تحصیل می‌کنند و هم برای افرادی که رشته آن‌ها تاریخ نیست و تاریخ را مطالعه می‌کنند یا مباحث تاریخی می‌نویسند در تطبیق زمانی و جایگاه جغرافیایی سلسله‌های همزمانی چون صفاریان، طاهریان، سامانیان، مرعشیان، آل زیار و آل بویه با مشکلاتی مواجه هستند، کمک بزرگی برای تکمیل اطلاعات است.

۲- مهاجرت اعراب و ورود اسلام به ایران که از جنوب، جنوب غربی و غرب حوزه‌ی قلمرویی ایران صورت گرفت، در نقشه‌های این کتاب به‌خوبی نشان داده شده است و برای مطالعه‌کنندگان تاریخ ایران که بیشترین آن‌ها فکر می‌کنند اسلام بعد از نبردهای قادسیه، نهاوند و جلولاء از غرب و جنوب غربی وارد ایران شده است، می‌تواند راه‌گشا باشد. این نقشه‌ها نشان می‌دهد که اسلام از طریق جنوب و بحرین وارد مناطق جنوبی فارس شده است.

۳- مکان‌های جغرافیایی قیام‌هایی چون المقنع، استادسیس، ابومسلم و به‌آفرید که برای مطالعه‌کنندگان نامشخص است و فقط می‌دانند در شرق روی داده است، سودمند است.

۳- زبان‌های موردتکلم در خاورمیانه، شمال آفریقا، اروپا در نقشه‌ی صفحه ۱۲ آمده است و پایگاه جغرافیایی هر یک از زبان‌ها نیز در دوره‌ی تاریخی مورد نظر مشخص شده است. جالب‌تر از همه این‌ها که هر گروه زبانی یا هاشور متفاوتی از دیگر گروه‌ها متمایز شده است و این امر در تکمیل اطلاعات زبان‌شناسی تاریخی کمک زیادی به خواننده‌ی تاریخ ایران می‌کند.

۴- بعد از هر چهار الی پنج نقشه‌ی مربوط به ایران، یک نقشه‌ی جهان در سال‌های مورد نظر آورده شده است که خواننده را با تحولات و تغییرات صورت‌گرفته و وقایع تاریخی جهان آن روز آشنا می‌کند و امکان مقایسه به او می‌دهد.

عنوان‌های مشخص نشان داده شده‌اند، می‌شود کانون‌های برجسته قلمروی جغرافیای ایران را در سده‌های یاد شده و دلیل شکوفایی این کانون‌ها را استنباط کرد.^{۳۶}

نقشه‌ی شماره‌ی ۳۷، نقشه‌ی دنیای قدیم در حدود سال ۱۰۶۰ م / ۴۵۲ هـ ق است. در مطالب مربوط به این نقشه که آخرین نقشه‌ی کتاب است، به قدرت‌گیری دوباره‌ی امپراتوری بیزانس، نابودی خانات خزر و سر برآوردن آلان‌های ایرانی‌نژاد و ایرانی‌زبان قفقازی پس از چهارصد سال تسلط ترکان خزری، فروپاشی کامل امویان اندلس در سال ۴۴۲ هـ ق، تشکیل امیرنشین مرابطون در مراکش و زیربان اسماعیلی در الجزایر و تونس و تضعیف فاطمیان و مصر پس از حمله‌ی سلجوقیان به خاورمیانه پرداخته شده است.^{۳۷}

در پایان کتاب قبل از فهرست منابع و مأخذ و نمایه نموداری ترسیم شده است. در این نمودار که چکیده‌ای از کل نقشه‌های کتاب است، مناطق و ایلات ایران به صورت ستونی به نمایش درآمده است. این نمودار موقعیت زمانی و مکانی هریک از سلسله‌ها را مشخص می‌کند و اهمیت تاریخی حکومت‌های ایرانی را در مناطق مختلف نشان می‌دهد.

مؤلف در مطالب مربوط به نمودار عنوان می‌کند که حکومت‌های ایرانی بعد از اسلام ابتدا در ماوراءالنهر، خراسان و سیستان و به تدریج پس از ۱۰۰ تا ۱۵۰ سال در دیگر مناطق مرکزی و غربی ایران تشکیل شدند و در دوره‌ی سلجوقیان یگانگی همه ایلات ایران عملی شد. پیش‌ادعای حکومت همه‌ی این سلسله‌های بعد از اسلام ایران، مسلمان شدن حکام آن بوده است. در ادامه مؤلف به عدم موفقیت استیلای اقوام خارجی چون ترکان، مغولان، ترکمنان در تغییر هویت ملی و زبان و فرهنگ ایرانی اشاره دارد.

منابع مورداستفاده در تألیف این کتاب به سه دسته تقسیم می‌شوند: الف - کتاب‌های تاریخ عمومی. ب - کتاب‌های جغرافیای تاریخی ج - اطلس‌های تاریخی که این اطلس‌ها بیشتر به زبان لاتین است.^{۳۸} در پایان کتاب نیز نمایه که شامل فهرست مکان‌ها، اشخاص، سلسله‌ها و مذاهب است، آمده است.

کتاب، اطلسی است از تاریخ منطقه‌ی ایران از ظهور اسلام تا استیلای ترکان سلجوقی بر ایران و بغداد (قرن یکم تا قرن پنجم هجری قمری). وقایع این دوره در قالب مجموعه‌ای از نقشه‌های تاریخی نشان داده می‌شود و هر نقشه با متن کوتاهی همراه است که وقایع تاریخی مهم آن دوره را شرح می‌دهد، و با تطبیق متن با نقشه‌ها فهم مطالب را آسان‌تر می‌کند.

مؤلف کتاب هر چند مورخ نیست و دکتری بیوشیمی از دانشگاه پاریس دارد؛ ولی تمام تلاش خود را به خرج داده تا مطالعه‌ی حکومت‌های متقارن را که از بخش‌های مهم تاریخ ایران بعد از اسلام به شمار می‌روند، با نقشه و تصاویر برای خوانندگان آسان کند. این امر نشان می‌دهد که دغدغه‌ی مؤلف بیشتر نشان دادن حکومت‌های متقارن است که به‌ویژه برای غیراهل تاریخ جایگاه جغرافیایی و هم‌زمان بودن آن‌ها در خیلی موارد قابل فهم نیست و در تحقق به این اهداف، تلاش مؤلف ستودنی است. این اثر نیز همانند بیشتر آثار تاریخی و جغرافیایی دارای نقاط قوت و ضعف است؛ ولی نقاط قوت آن بیش از

مقارن بودن حکومت‌های موردنظر غیرممکن نبود. هرچند در خیلی موارد این مهم رعایت شده است، اما در مورد تمام سلسله‌ها لازم می‌نمود چنین کاری صورت گیرد.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱ رضا فرنود؛ اطلس تاریخی ایران از ظهور اسلام تا دوران سلجوقی؛ نشر نی، چاپ اول، ۱۳۸۶، ص ۱۱
- ۲ همان، ص ۱۳.
- ۳ همان، صص ۱۶ و ۱۵.
- ۴ همان، صص ۱۸-۱۶.
- ۵ همان، صص ۲۱-۲۰.
- ۶ همان، صص ۲۳-۲۲.
- ۷ همان، صص ۲۵-۲۴.
- ۸ همان، صص ۲۷-۲۶.
- ۹ همان، صص ۲۹-۲۸.
- ۱۰ همان، صص ۳۱-۳۰.
- ۱۱ همان، صص ۳۳-۳۲.
- ۱۲ همان، صص ۳۶-۳۴.
- ۱۳ همان، صص ۳۹-۳۴.
- ۱۴ همان، صص ۴۱-۴۰.
- ۱۵ همان، صص ۴۴-۴۲.
- ۱۶ همان، صص ۴۸-۴۵.
- ۱۷ همان، صص ۴۹-۴۸.
- ۱۸ همان، صص ۵۱-۵۰.
- ۱۹ همان، صص ۵۳-۵۲.
- ۲۰ همان، صص ۵۵-۵۴.
- ۲۱ همان، صص ۵۹-۵۸.
- ۲۲ همان، صص ۶۲-۶۰.
- ۲۳ همان، صص ۴۵-۶۴.
- ۲۴ همان، صص ۶۸-۶۶.
- ۲۵ همان، صص ۷۲-۷۰.
- ۲۶ همان، صص ۷۵-۷۴.
- ۲۷ همان، صص ۷۷-۷۶.
- ۲۸ همان، صص ۷۹-۷۸.
- ۲۹ همان، صص ۸۱-۸۰.
- ۳۰ همان، صص ۸۳-۸۲.
- ۳۱ همان، صص ۸۵-۸۴.
- ۳۲ همان، صص ۸۷-۸۶.
- ۳۳ همان، صص ۸۹-۸۸.
- ۳۴ همان، صص ۹۱-۹۰.
- ۳۵ همان، صص ۹۳-۹۲.
- ۳۶ همان، صص ۹۵-۹۴.
- ۳۷ همان، صص ۹۷-۹۶.
- ۳۸ همان، صص ۹۹-۹۸.
- ۳۹ همان، صص ۱۰۰.

۵- مذاهب رایج در حوزه‌ی سرزمین ایران در سده‌های سوم و چهارم هجری قمری با هاشورهای متفاوت در نقشه‌ی صفحه ۷۰ کتاب به‌خوبی نشان داده شده است.

ع- نشان دادن نقشه‌های تاریخی با هاشورهای مناسب و صفحه‌آرایی و شیوه‌ی قرار دادن نقشه‌ها در کنار متن و اندازه و قطع نقشه بر جذابیت کتاب برای خواننده می‌افزاید و این خود می‌تواند از نقاط قوت کتاب باشد.

۷- علاوه بر نقشه‌های تاریخ سیاسی، به نقشه‌های تاریخ اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره‌ی مورد نظر کتاب پرداخته شده است و به مخاطب این مورد را گوشزد می‌کند که تاریخ فقط تاریخ سیاسی نیست؛ نقشه‌های تاریخ اقتصادی و فرهنگی به‌ویژه در زمینه‌ی نقشه راه‌های تجاری چون راه ابریشم و راه ادویه و نقشه‌ی مربوط به گروه‌بندی زبانی و مذاهب رایج در ایران می‌تواند راه‌گشای مطالعه‌کنندگان تاریخ ایران باشد.

ب- نقاطی که نمی‌شود بر آن‌ها نام نقطه ضعف گذاشت اما اگر مؤلف آن‌ها را رعایت می‌کرد، زیندگی کتاب افزون می‌گشت و بیشتر منظور نقاط پیشنهادی است:

۱- هرچند مؤلف اشاره می‌کند که تطبیق نقشه با وقایع تاریخی به صورت تطبیقی است، ولی ارجاعات مطالبی که نقشه‌ها براساس آن بازسازی شده است، مشخص نیست.

۲- در اطلس‌های تاریخی، مرزهای جغرافیایی به‌ویژه مرزهای طبیعی جغرافیایی نقش مهمی در فهم نقشه‌ها دارد. اما در نقشه‌های این کتاب رودهای مهم و دریاهایی هم‌چون خلیج فارس و دریای خزر که در دوره‌های تاریخی مختلف به نام‌های مختلفی آورده شده‌اند، نام‌گذاری نشده است، این مهم بیشتر در مورد خلیج فارس مطرح است که در دوره‌های موردنظر این دریا به نام‌های بحر فارس - بحر العجم، دریای پارس معروف بوده است و اشاره به این نام‌ها، نام خلیج فارس را جاودانه‌تر می‌ساخت.

۳- مؤلف اشاره به استفاده از تحقیقات جدید دارد و در سراسر کتاب به کتاب تاریخ بعد از اسلام دکتر عبدالحسین زرین کوب ارجاع داده شده است. اما استفاده از منابع فارسی و عربی دست اول و بازسازی نقشه‌ها براساس آن منابع در تألیف این کتاب ضروری می‌نمود.

۴- علی‌رغم اشاره‌ی مؤلف در مقدمه به موضوعی بودن نقشه‌ها، دسته‌بندی نقشه‌ها در متن صورت نگرفته است و نقشه‌ها به ترتیب توالی زمانی آورده شده‌اند و می‌شد با جداسازی نقشه‌های تاریخ سیاسی، تاریخ اقتصادی و فرهنگی و آوردن نقشه‌های بیشتر در زمینه تاریخ اقتصادی و فرهنگی در تکمیل هرچه بیشتر کتاب کمک کند.

۵- بخش مربوط به نتیجه‌گیری در کتاب وجود ندارد. هرچند کتاب اطلس تاریخی است؛ اما آوردن نتیجه برای کتاب ضروری می‌نمود. البته ناگفته نماند که در برخی قسمت‌های کتاب مؤلف اشاره به نتایجی از تألیف کتاب دارد.

ع- می‌شد با آوردن یک الی دونقشه از هر سلسله‌ی تاریخی، ابتدا کلیاتی راجع به آن سلسله آورده شود و بعد به ظهور و سقوط آن سلسله با استفاده از نقشه‌های تاریخی پرداخته شود که این کار علی‌رغم